

INTELEKTUÁLNÍ EVOLUCE OD ABSTRAKTNÍHO KE KONKRÉTNÍMU

(Whiteheadova filozofická syntéza)

MIROSLAV SAPÍK, České Budějovice, ČR

SAPÍK, M.: Intellectual Revolution from the Abstract to the Concrete (Whitehead's Philosophical Synthesis)
FILOZOFIA 51, 1996, No. 12, p. 805

The study is concerned with a distinguished representative of the modern (world) philosophy of metaphysics n.a. Whitehead. It deals with the interpretation of that part of Whitehead's theory of metaphysics which had been exposed in his *Adventures of Ideas*. The author points out that some of the fundamental ideas of Whitehead's conception are ambiguous and that in this respect there are still many issues to be discussed.

1. Strategie k četbě a studiu A. N. Whiteheada. Strategie zvládnutí Whiteheadových textů je téměř neschůdná. Whiteheadovo stěžejní dílo *Process and Reality* zůstává uzavřeným textem také pro profesionální filozofy, těžkosti čtenáři způsobuje filozofický, systematický a rovněž historický způsob (druh) myšlení. Je potřebné tzv. „předporozumění“, abychom získali základ pro vstup do Whiteheadovy kosmologie [6]; [1]; [5]. Nejvhodnějším vstupem je *Science and the Modern World*. V tomto díle Whitehead zdůvodňuje historické předpoklady svého vlastního produktu – filozofie organismu. To je vhodný příklad (ukázka) pro Whiteheadovu zralou filozofii přírody [5]. Whiteheadův čtenář musí mít neustále před očima Platónův dialog *Tímaios*. Whitehead oceňoval tento pozdní Platónův dialog, neboť stanovuje paradigma jednotného kosmologického světového projektu. Z téhož pohledu obdivoval Newtona (*Principia Mathematica*), kterého interpretoval v souvislosti s Platónovým konceptem (plánem) světa. Chápal obě díla jako nejdůležitější dokumenty západního pojetí přírody. Mohlo by se říci, že Whiteheadovo hlavní dílo je moderní zpracování *Tímaia*. Kosmos, který dostává prostřednictvím démiurga svou jednotu, formu a řád, znázorňuje esteticko-geometrickou koncepci veškerenstva. Tento vztah sloužil Whiteheadovi jako „leitmotiv“ při rozpracování své vlastní kosmologie.

Whitehead si cenil Aristotela zejména jako badatele přírody. K jeho logice se stavěl velmi kriticky, odmítavě. Whitehead se domnívá, že subjekt-predikátová logika jenom klasifikuje, dynamiku ale nemůže uchopit. Vlastní kritika Aristotela se týkala ale hlavně pojmu substance, neboť tento pojem, který leží v základu subjekt-predikátové logiky, popisuje svět jako špalíček, stavebnici. To byla pro Whiteheada základní chyba, neboť svět je třeba chápat jako „organismus“. Zda byl Whitehead spravedlivý v aktualizaci Aristotelova výkladu světa, je prozatím ve Whiteheadově bádání ještě otevřená otázka.

K nejdůležitějším historickým předpokladům Whiteheadova díla patří výklad (vypořádání se) s vědeckou revolucí novověku v 16. a 17. století, kterou Whitehead pokřtil *The*

Century of Genius. Whitehead patří k těm několika málo filozofům, kteří studovali zvláště vývoj přírodních věd a matematiky, aby filozofii těmito poznatky mohli dokreslovat. Filozofické konsekvence mechaniky jako nové vědy, která aristotelské schéma potenciálnosti a aktuálnosti zanechává až příliš v pozadí, formuloval výborně Descartes. První fyzikální syntézu v západní Evropě, která až do našeho století zůstala v platnosti, nacházíme v Newtonově díle.

Na rozdíl od svých kolegů Whitehead nechválal vystoupit s výkladem svého filozofického kréda. Jeho filozofické vyspívání se vleklo velmi pomalu a bylo těsně spjaté s intenzivním myšlením v rámci náboženství, sociálních a politických problémů, které ho unesly do hlubiny dějin. (Jako příklad uvedu následující fakt. V protokolu diskusního klubu Apoštolové je jistý materiál. „Začátkem jara 1885 se uskutečnila diskuse k tématu: Démokritos nebo Herákleitos?“ ([6], 137). Whitehead se vyslovil pro Hérakleita, což s plnou samozřejmostí odpovídalo budoucímu tvůrci procesní filozofie, ve které do popředí vystoupil problém vzniku a zániku věcí). V 90. letech Whitehead prožil krizi náboženských představ. O tom částečně vypovídá B. Russell v knize *Portréty podle paměti* a v prvním díle *Autobiografie*. Syn anglického duchovního byl ovlivněn spisy a osobností kardinála Newmana (1801-1890), který s výjimečným talentem zanechal katolický symbol víry jako kazatel, tak i spisovatel. Whitehead se chtěl setkat s kardinálem, ale na čas svůj záměr odložil. I když se Whitehead věnoval dvě desítky let matematice, jeho myšlenky ke katolicismu a protestantismu nezůstaly bez komentáře. Chci upozornit na jeden moment, s jakou vervou je ve *Vědě a moderním světě* vyvedena myšlenka o bezprostředním spojení protestantismu a iracionalismu a o významu tohoto spojení pro formování výchozích předpokladů současné vědy.

V tu dobu působil v Cambridgi J. McTaggart (1866-1925), hegelovec nové formace, snažící se nejen vykládat a vysvětlovat, ale hlavně interpretovat Hegelovo učení v návaznosti na anglické prostředí, t.j. s maximálním přiblížením se ke zkušenosti a maximální jasností při formulaci myšlenek. Po seznámení se s McTaggartovými komentáři neustále vznikala otázka, držel-li se Hegel oněch názorů, které mu přiřadil cambridgský filozof [7]. V Oxfordu tehdy vládl (filozofii) F. H. Bradley (1846-1924), absolutní idealista¹ ještě více odkloněn ortodoxnímu hegelovství, jehož traktát *Appearance and Reality* (1893) byl považován za největší dílo anglického filozofického myšlení od Huma. Avšak počátkem 20. století byl konec hegemonii hegelovství a britské akademické filozofie. G. E. Moore (1873-1958) v článku *Opovržení idealismem* (1903) apeluje na základní, jak se domníval, tezi idealismu „být – být vnímán“. To znamená, že vně subjektu je nesmyslné hovořit o bytí, že realita bez myšlení a vědomí je neúplná, prodělečná a protikladná. Druhý největší představitel anglického absolutního idealismu B. Bosanquet (1848-1923) napsal, že to, o čem nás přesvědčuje nepřevzatý pohled na předpoklad poznání, není plně uznáním psychické přírody věcí, mimo naše vědomí, ale uznání logické přírody reality, zjevující se

¹ Bradley, Francis Herbert: Absolutno jako souhrnný systém smyslové zkušenosti. Dílo: *Ethical Studies* (1876, 1927 druhé vyd.), *The Principles of Logic* (1883, 1923 druhé vyd.), *Appearance and Reality* (1893, 1923 druhé vydání).

prostřednictvím subjektu ([8], 307). To stejné tvrdil i Bradley koncem svého znamenitého traktátu. Kromě ducha není a nemůže být realita a čím více je cokoli vlastní duchovnímu, tím více je v ní úplné reality ([9], 489). O něco později S. Alexander (1859-1938) zformuloval gnoseologický protiklad idealismu a realismu v pojmech subjekt-objektového vztahu. Pro idealisty subjekt a objekt vzájemně předpokládají jeden druhého (jako póly magnetu), pro realisty je subjekt v procesu poznání jen spolupřítomen s objektem a oba existují nezávisle, každý sám za sebe ([10], 283). V tomto kontextu se proces poznání vysvětluje následujícím způsobem. Subjekt a objekt substituují nezávisle jeden na druhém a rozdíl je mezi nimi celkově relativní a vzniká v samotném procesu poznání. Věc se stává poznávaným objektem, ideou v tradiční terminologii, která zůstává svým obsahem stejnou, jakou byla vně procesu poznání. Jazykem realismu jde o tzv. princip nezávislosti imanentního. V důsledku toho B. Russell s patřičnou jasností vyjádřil ono tvrzení ještě určitěji, označil jej neutrálním monismem ([11], 382). Neutrální monismus znamená, že hmota a duch, subjekt a objekt představují stejné citové údaje. Psychické totožné s fyzickým, tzn. stejné citové údaje, ale spojené mezi sebou jednoduchým kauzálním spojením. Vnímání podle názoru realistů je jisté paradigma veškerého poznávacího procesu, přičemž se předává jako akt bezprostředního zmocňování se citových údajů, takže věc jakoby vcházela do rozumu. Vnímání, jak předpokládá, má intuitivní přírodu, t.j. my přijímáme ne dojmy a ideje, jak si mysleli přívrženci klasického senzualismu, ale bezprostředně samotné věci, které svou podstatou nejsou nic jiného než citové údaje.

Z pozic klasického senzualismu je poznání zabezpečeno dojmy a ideami, které přislouží pouze vnitřnímu světu subjektu. Proto je nepochopitelné, jak v procesu poznání obraz vnitřního světa člověka může dávat pravdivé vědění o světě za předěly vědomí. Odtud plyne skepticismus až agnosticismus, který se projevil ve filosofii D. Huma. Pro realisty skeptická argumentace nepředstavuje nebezpečí, přičemž percepcie – to není obraz věci, ale samotná věc, přitom v té podobě, v jaké existuje nezávisle na vědomí. To je podstatou principu nezávislosti imanentního, o kterém jsme hovořili výše.

Pro hegelovský idealismus naopak vztahy subjektu a objektu mají organický charakter natolik, že se navzájem předpokládají. To znamená: není subjektu bez objektu, rovněž tak není objektu bez subjektu a úplná kvalita je absolutní jako jednota obou. Přibližně tak zamýšlí B. Bonsaquet. Analytici a atomisté zásadně odmítají jedinečnost ontologického statutu subjektu jako nositele vědomí a duchovních cenností. Subjekt – to je pouhou pouhá specifická věc mezi druhými věcmi. To je pohled naturalismu, který vystřídal hegelovský spiritualismus. Z realistického hlediska jsou soudy o hodnotách logicky nevěrohodné. Takto nám vzniká antiteze faktu a hodnoty, citových údajů a emocí.

Whitehead rozvíjí ve svém díle *Process and Reality* (díl I., kap. 2.) kategoriální aparát se čtyřmi skupinami kategorií: kategorie elementárního (The Ultimate) s pojmy kreativity, mnohost a jednota, jež jsou základem všech speciálních kategorií.

Kategorie existence je osou a náleží k ní kategorie skutečné (opravdové) jednotné podstaty (actual entity), zachycující intenzitu (prehension), nexus (vztahy) nebo (veřejné) otevřené věčné vztahy, subjektivní formy a nečasové předměty (eternal objects).

2. „Nechceme-li dějinám vnucovat historické horizonty, a tím dějiny zakrývat, chceme-li ponechat počátek takový, jaký je, potom platí jiný zákon. Dle něho jsme nikdy dost

neinterpretovali to počáteční v striktnosti jeho podoby, vždy jsme byli závislí na naší libovůli.“ ([12], 220). To jsou kontury Heideggerovy rozporné cesty k pozici počátků myšlení a bytí, kterou posléze nastínil ve svém pozdním textu *Parmenidés*. V tomto duchu se přenesme zpět k Whiteheadovi. Ve srovnání s *Procesem a realitou* text *Dobrodružství idejí* není rozvinutou strukturou chápání přírody věcí jako ohniska stavby Whiteheadovy analýzy organismů, jež konkrétně propojuje (v *Procesu a realitě*) organismus s problematikou času. Než tedy přistoupíme ke stručné reprodukci toho, jak text *Dobrodružství idejí* vytyčuje svoje téma, musíme předeslat, jak to, co Whitehead v textu *Dobrodružství idejí* píše o rozhodující úloze aspektu bytí pro pochopení fakticity organismů, je podmíněno postavením aspektu minulosti uvnitř struktury organismů – což je formulováno výše.

Název knihy – *Dobrodružství idejí* má dvojitý smysl, z nichž každý zvlášť podle svého odpovídá jejímu obsahu. První je spojen s vlivem určitých myšlenek (idejí) na proces postupného pohybu lidstva na cestě civilizace. Druhý – to jsou dobrodružství myslí samotného autora, který byl nucen sestavit tabulku kategorií a pojmů, aby se vlastním kategoriálním aparátem pokusil o interpretaci dějin myšlení. Ve své podstatě text představuje studium pojmu civilizace a pokus pochopit, jak mohli vzniknout civilizované celky. Logem zmíněného textu je význam *Dobrodružství idejí* pro rozvoj a zachování civilizace. Kompozice knihy se inspiruje několika renomovanými tituly (např. A. E. Taylora, H. O. Tailora, P. Sarpího aj.).

Do textu jsou zařazeny četné přednášky, slavnostní projevy a veřejná vystoupení v různých institucích a univerzitách. Již v samotném úvodu Whitehead hovoří o dvou úrovních idejí. Ideje první úrovně, které jsou formulovány na nižší úrovni, a filozofické ideje vyššího druhu zevšeobecnění. Ideje první úrovně jsou potřebné pro přímé užívání plodů, které dosáhla civilizace. Ideje druhé úrovně vedou k novým převratům v historii.

Dovolím si v tomto okamžiku nevelkou odbočku. Whiteheadovo filozofické zrání probíhalo v porovnání s B. Russellem poměrně pomalu. B. Russell nehledě na svůj mladý věk stihl pobývat u McTaggart a poté se vydal po cestě G. E. Moora. V období jejich vzájemné spolupráce se A. N. Whitehead svěřil se svými filozoficko – metodologickými otázkami svému mladšímu kolegovi. V létě roku 1910 po téměř třicetiletém pobytu v Cambridgi odjíždí Whitehead do Londýna, kde se stal děkanem fakulty londýnské univerzity, předsedou městské Akademické rady vzdělávání a profesorem Royal College.

Změna pracovní náplně znamenala podstatnou změnu i samotného charakteru dalších Whiteheadovy činnosti. Tak především Whitehead – matematik a logik nyní přechází k prozkoumání principiálních problémů vědy a vzdělávání v současné společnosti. Právě tehdy vychází jeho první knihy z filozofie: *The Organization of Thought* (1916), později byla kniha doplněna a vydána pod názvem *The Aims of Education* (1928). Dále to jsou: *An Enquiry Concerning the Principles of Natural Knowledge* (1919), *The Concept of Nature* (1920). Whiteheadův úkol sestává v tom, aby vyjádřil:

1. Obsah pojmu příroda v nejobecnějším smyslu, tj. rozdělení přírody na části, které jednotlivé vědy studují odděleně;
2. Limit stanovení logické vazby mezi pojmem přírody a všemi ostatními pojmy, se kterými operuje věda.

Tímto se genetická terminologie klasického empirismu, snažícího se ukázat, jak vědomí vzniká ze zkušenosti, zaměřuje na logickou, kde vznik už neznamená reálný proces, ale vyvolání vědomí zkušeností a logickou rekonstrukci sémantického spojení mezi vědeckými pojmy a původními výroky o bezprostřední lidské zkušenosti.

Co je ve své podstatě příroda, t.j. příroda jako předmět přírodních věd celkově, a ne jeho jednotlivé vědní disciplíny. Whiteheadova odpověď je vedena v duchu realismu: příroda je to, co je dáno v chápání, ne více, ne méně. Na první pohled tento jednoduchý poměr ne najednou odkrývá svůj plný smysl, dokonce zůstává až nepochopitelným, jestliže ho neporovnáme s filozofickou situací prvních desetiletí našeho století. Tehdy byla situace určena konfrontací hegelovského idealismu a realismu. Whiteheadova teze je namířena proti hegelovcům, snažícím se vyčíst z knihy přírody mnohem více, než je v ní obsaženo. „... existuje jedna příroda, jen ona a jen tak, jak je nám dána v potenciálním vědomí. Filozofie vědy znamená pokus o interpretaci nejobecnějších rysů pozorovaných věcí. Musí být hledány rysy hledaných věcí. Příroda je to, na co je nahlíženo.“ ([3], 220). Příroda je jednorozměrná v tom smyslu, že v ní není třeba hledat jakousi skrytou vnitřní pravdu, zásadně odlišnou od její bezprostřední určitosti smyslových orgánů. Její zdání je její skutečnost a problém se skládá z toho, aby bylo možné skutečně vidět a zaujmout jistou pozici (postoj) pro pozorování, neboť v prostém vědomí je perceptuální element přetřesen s konceptuálním a my chybujeme a dopouštíme se chyb tehdy, když přijímáme (v pozitivním významu) zobrazené a vymyšlené za smyslový údaj. Neexistuje žádné bytí klamu, oddělujícího smyslové zdání od reality.

Je zajímavé to, že analogické schéma tzv. bifurkace (rozdvojení) přírody Whitehead rozvádí v horizontu primárních a sekundárních vlastností. V souladu s těmito představami se nám pouze zdá, že smyslově přijímané vlastnosti přísluší samotným věcem (T. Hobbes tuto situaci označil hlavním klamem smyslů), ve své podstatě vznikají v subjektu pod vlivem materiálních těl, vládnoucích takovými vlastnostmi, jako je pohyb, geometrická konfigurace a časové parametry. To je klasická teze mechanického materialismu. Pro ilustraci tohoto problému odcituji filozofa 17. století: „Stejně tak, jako barva není podstatou objektu a je pouhým výsledkem jeho působení na nás vyvolaného ... pohybem v objektu ... zvuk není nám nic vlastního. Zvonu není vlastní zvuk ale pohyb, který nám sděluje jeho pohyb ve vzduchu. I vzduch má svůj pohyb, ale ne zvuk nám ohlašuje tento pohyb prostřednictvím ucha a nervů v mozku. Od mozku cestou reakce na pohyb se znovu předává z něj vycházejícím nervům a zde vzniká jev, který my označujeme zvukem.“ ([13], 447). Tento postup myšlenek byl pro 17. století srovnatelně novým (ačkoliv historicky vychází od Démokrita) a zůstává doposud základem přírodního materialismu. Vnitřní těžkosti tohoto pohledu, objeveného ještě Humem, Whitehead formuluje následujícím způsobem: teorie bifurkace je pokus interpretovat přírodovědu jako zkoumání příčin faktu vědomí. Vědomí se jednoduše vytlačuje za předěly přírody jako nějaký fantom nebo přízrak nepodléhající poslušnosti. Jaké mohou být další nejobecnější rysy přírody kromě toho, že v ní neexistuje přerušení, rozdělovací subjektivní a objektivní. Jako za studentských let Whitehead odpovídá s hérakleitovským podtextem: příroda se nám představuje jako stav (ohraňovaný proces přírody). Jinými slovy, jedná se o událost. Události chápou prostorově – časové dění (occasion) ([3], 220). Příroda je proces skládající se z jiných procesů.

Je těžké odklonit se od myšlenky, že při upřednostnění idejí procesu se Whitehead řídil nejen prostřednictvím smyslových údajů, ale i evolučním obrazem světa, což bylo potvrzeno revolučními změnami v oblasti fyziky. Úplnou odpověď na otázku dostaneme, jestliže si stručně dokreslíme jeho filozofickou kosmologii v jejím konečném znění. V tomto momentě Whitehead zavádí do obrazu přírody nové konstituční elementy – objekty. Objekty jsou ty elementy v přírodě, které nepřicházejí, ale my je porovnáváme v událostech. Objekty jsou ty elementy v přírodě, které se mohou opakovat ([3], 220-221). Objekty a události jsou nám dány v perceptuálním vědění. V přírodě se střetávají různé objekty různého stupně obtížnosti. Nejjednodušší z nich jsou perceptuální objekty, t.j. ty stejné smyslové vlastnosti, které mechanici materialisté považovali za příznaky. Obvykle se tyto vlastnosti považovali za symbol aktuálního bytí, neustávajícího časového pohybu. Whitehead zde uvádí důležité rozdělení, analogické tomu, které zavedl G. E. Moore. Ten navrhuje rozlišovat mezi aktem smyslového přijetí a jeho obsahem nebo objektem. Tak vznikl centrální pojem realistické filozofie 20. století – smyslový údaj. Jedná se o smyslový objekt, který Whitehead principiálně odlišuje od události, ačkoli vně události se objekty nemohou projevovat. Objekty vstupují do událostí, přecházejí z jedné události do druhé, přičemž zůstávají samy sebou a mění se jen situace jejich zapojení v událostech.

V *Dobrodružstvích idejí* se Whitehead, ač nepřímě, zamýšlí nad pythagoro-platonskou problematikou vzájemného vztahu matematiky a reality a už počátkem 20. let se vyjasnilo, že subjektivně-nominalistické řešení problému je pro něj absolutně nepřijatelné. Během svého londýnského pobytu definuje matematiku jako vědu o pořádku existujícím v přírodě. Věnujme nyní pozornost faktu, že všechny události jsou vzájemně spojeny. Když vidíme blesk, očekáváme zvuk hromu, když slyšíme silný vítr, hledáme vlny na moři, na podzim padá listí. Vesměš všude kraluje pořádek. Vědecký pokrok se skládá z pozorování těchto vzájemných spojení a vazeb. Faktem zůstává, že události neustále měníciho se světa jsou jen příklady několika společných spojení, vztahů, nazývajících se zákony. Vidět společně v jedinečném a stále v měnícím se je cílem vědeckého myšlení ([14], 17). V poznámce jednoho ze současných badatelů Whiteheadovy pozůstalosti čteme: „... čím více si ho přibližujeme a zkoumáme jeho metafyziku, tím máme větší možnosti pochopit jeho fyziku Zrod je důležitější než bytí, zrod je skutečností bytí. Vše, co se dříve považovalo za substanciální bytí, se musí odvodit ze zrodu. Hmota je soběstačná substance a prostor – hmota jako nehybný substrát fyzických změn, musí být odnesen k vzájemným vztahům stávajících událostí.“ ([15], 39).

Whiteheadova metafyzika se neobejde bez rozhodujícího faktoru času. Konkrétně, v tom je smysl jeho tvrzení o tom, že příroda se skládá z událostí, a ne z částic hmoty, rovněž tak z fyzikálně-matematických oprav Einsteinovy všeobecné teorie relativity. Jeho pojetí času je více radikální než-li Einsteinovo, který nehledě na celé své novátorství uchránil klasický pojem času. V rámci metafyziky 20. století se problémem času zabývají např. M. Proust, S. Freud, P. T. de Chardin, Ch. S. Peirce a A. N. Whitehead.

Jedním ze závažných výsledků speciální teorie relativity Einsteina, publikované r. 1905, bylo zavedení lokálního času spojeného s jakýmkoliv pozorovatelem. Einsteinovský lokální čas zůstával obracejícím se časem ([16], 525). Plynutí času znamená v krajním případě dvě věci: cyklický charakter všech procesů a jednoznačnou vazbu příčiny a důsledku.

První, kdo se pokusil filozoficky zobecnit nový pojem času, přetvořit fyzikální abstrakci v bezprostřední vyjádření životní zkušenosti, čerpající svůj obsah z biologie a psychologie, byl H. Bergson (1859-1941). Ve svých dílech se zaměřil na „odprostorování“ času, tj. představa času v podobě monotónní posloupnosti jednorodých a navzájem vnějších momentů. Ve své nejslavnější knize *Vývoj tvořivý* (1907) staví proti sobě čas vědy reálnému času, který není nic jiného než konkrétní plynutí. Tak vznikla myšlenka přizpůsobit filozofické teze bergsonismu interpretaci nových fyzikálních názorů, především novému pohledu na prostor a čas. Co bylo výsledkem, lze soudit na základě dvoudílného svazku S. Alexandra *Prostor, čas a Božství* (1920). V souladu s gnoseologií realismu S. Alexandr zdůrazňuje intimní základ, který podle jeho názoru spojuje vědu a filosofii. Ve své metafyzické interpretaci novější fyziky se Whitehead bezprostředně kloní k S. Alexandrovi a jeho evoluční kosmologii, kterou mu bylo souzeno zcela překrýt svou filozofií procesu. Avšak než se tak stalo, Whitehead zásadně změnil obvyklý způsob svého života a přijal pozvání do Nového Světa, na katedru filozofie Harvardské univerzity. Stalo se tak roku 1924. Nejdříve ho pozvali na pět let, ale už za dva roky bylo rozhodnuto, že se jeho pobyt prodlouží na tak dlouho, jak si jen bude přát. Whitehead přednáší na různých univerzitách a v institucích a po ukončení téměř každého cyklu publikuje novou knihu. Od této doby vešel ve filozofickou známost, která se rok od roku stupňovala. Jeho filozofický systém byl stoprocentně nový s podrobným kategoriálním aparátem, který neopomíjel dvoutisíciletou intelektuální tradici.

V *Dobrodružstvích idejí* (1933) Whitehead rozebírá filozofii, vědu a náboženství v celkovém kontextu dějin evropské civilizace. Jedná se rovněž o jednu z nejcitovanějších prací. Ve své metafyzice se Whitehead snaží organicky spojit tradici vědeckého myšlení s filozofickou tradicí a vypracovat takový systém kategorií, který by demonstroval svou činnost v libovolné oblasti kultury. V některých publikacích se autoři zmiňují o zrcadlovém podobenství s Hegelem. Několik slov k tomuto. „Ve své knize *Proces a realita* jsem řekl jen docela málo o Hegelovi, a to z jednoho velmi dobrého důvodu. Je vám známo, že jsem větší část svého života v zaměstnání strávil jako matematik přednášející a vyučující matematiku a že hodně ze zbývajících částí jsem věnoval vypracování symbolické logiky. Nebudete tedy překvapeni, když vám přiznám, že toho, co jsem z filozofie nečetl, je ažaž, a že jsem vsutku nepřečetl z Hegela ani stránku. Není to pravda. Vzpomínám si, že jsem přečetl jednu stránku z Hegela, když jsem byl u Haldana v Cloanu. Ale je pravda, že jsem byl Hegelem ovlivněn. Byl jsem důvěrným přítelem McTaggarta takřka od prvního dne, kdy přišel na univerzitu, a vídal jsem se s ním skoro denně, nejednou jsem si popovídal o hegelovském stanovisku s lordem Haldanem a četl jsem knihy o Hegelovi. Ale nedostatek obeznámení z první ruky je velmi dobrým důvodem, abych se nepokoušel v tisku předvádět znalost Hegela. Liším se od ..., kde se všichni shodují v pocitu iluzivnosti a relativní neskutečnosti časného světa. Filozofové brali pojem zanikání příliš na lehkou váhu. Máme trojici pojmů: bytí, vznikání a zanikání. Platón tuto otázku formuluje tím, že zavádí pojem něčeho, co stále vzniká a nikdy není plně skutečné. Svět neustále vzniká, a když vznikne, probíhá a zanikne. Avšak tento pojem zanikání se jeví jako jisté pohoršení. Broad dokonce říká, že minulost vsutku není nic, simpliciter. A tu Platón zase klade otázku, když poukazuje na to, že nebytí je formou bytí, že cokoliv lze říci o věcech nejsou-

cích, určitým způsobem vypovídá, že mají bytí. Když toto poznamenává v Sofistovi, má na mysli pouze své formy, jež zahrnují alternativní možnosti. Ale jako všechny Platónovy poznámky rozvíjí a rozšiřuje myšlení. Takto filozofie pozvolna pokračuje kupředu tím, že zavádí nové myšlenky, rozšiřuje zorné pole a urovnává srážky. V jednom ze svých posledních vystoupení se Whitehead zmiňuje o tom, že Hegel měl pravdu, když rozčlenil proces rozvoje na tři stádia: teze, antiteze a syntéza. Ve vztahu k intelektuálnímu progresu je Whitehead nazval stádia: romantického dobrodružství, upřesnění a zobecnění ([17], 27 až 28). I jeho vlastní život se přesně vkládá do zmíněné formulace.

Ve věku sedmdesáti šesti let odchází do penze a příští rok se objevuje jeho předposlední kniha *Modes of Thought* (1938); je užitečná tím, že autor některé své myšlenky vyložil mnohem jasněji než dříve. V roce 1947 vychází jeho poslední publikace *Essays in Science and Philosophy*.

Ve věku osmdesáti let Whitehead naposledy vystupuje za katedru. Téma jeho přednášky je: IMMORTALITY.

Závěr. Whiteheadovým jménem se dostáváme k předělům současné metafyziky, jakožto rozhodující duchovní veličině první poloviny našeho století. Pro dnešní filozofii má Whiteheadovo dílo význam v nejednom směru. Především představuje grandiózní pokus o metafyzický systém, v němž je odmítnut substanční model, svět je proces, v jeho základech je změna, dění, události. Změna neznamená vždy chaos, ale může též ztělesňovat řád, řád se ve světě uskutečňuje organizováním. Organizace je možná jen tam, kde jsou respektovány trvalé hodnoty. Důrazem na hodnoty (nebo-li věčné objekty) připomíná Whiteheadova filozofie Aristotelovy formy a dokonce Platónovy ideje. V úsilí o postižení toho, co je vskutku nové, uspěl Whitehead snad ještě méně než emergentisté, a zvláště než Bergson, jež lecčím připomíná. Často bývá zmiňována i jeho podobnost s Hegelem, je to ovšem podobnost spíše zrcadlová, neboť příroda je Whiteheadovi základním tématem filozofie vůbec (a není odvozena z ducha). V celku výstavby své metafyzické soustavy zůstává ovšem Whitehead ještě veskrze poplatný starým tradicím, v detailu je však jeho postup nejen překvapivý a hodný pozor, ale hlavně pronikavý a myšlenkově inspirující. Téměř všechna nejdůležitější témata současné filozofie je možno na jeho díle demonstrovat, ať už tam, kde o nich sám věděl, nebo tam, kde je příkladem jejich nepochopení a zanedbání. V jeho filozofii je mnoho momentů, jimiž nová filozofie musí korigovat a doplnit svůj záběr, především pokud jde o filozofii přírody [18]. Věda zbavená odpovídající sobě filozofie ztrácí své kořeny v kultuře a filozofie oddělená od vědy se obrací v subjektivistický iracionalismus. Je to zcela správná výchozí pozice. Otázka je pouze ta, nakolik je přesvědčivé řešení, které Whitehead předložil. Řešení není příliš jednoduché a aby se odvážil k řešení, je nutné hrdinství rozumu, které požadoval pro záchranu kultury E. Husserl (1859-1938) ve své práci *Krise evropských věd a transcendentální fenomenologie*. Cíl Whiteheadovy filozofie postavil úkol veškeré dnešní filozofie. Lze jej formulovat ve třech bodech:

1. Pohyb historické a filozofické kritiky metafyzických otázek, které převládaly v průběhu posledních dvou století, splnil svůj účel a musí být doplněn naměřeným úsilím konstruktivních myšlenek.

2. Pravdivá metoda filozofické tvořivosti spočívá ve vypracování nejlepšího schématu společných idejí a jeho přizpůsobení k výkladu zkušenosti.
3. Všechno konstruktivní myšlení zaměřené na libovolné speciální téma se nachází pod vlivem takového systému, který je nám dán intuitivně. Důležitost filozofické práce se zakládá na tom, aby učinila zmiňovaný systém viditelným, tedy dostupným jak kritice, tak zdokonalení.

Takto je každá událost syntézou celého univerza v ještě vyšším smyslu, než o jakém jsme mluvili předtím. V události jsou zkonkretizovány věčné předměty, prosazuje se v ní tvůrčí puzeň dění a působí v ní Bůh jako síla, která toto dění omezuje a umožňuje jeho konkrétní určitost. Při tomto tvrzení se schovám za citát: „... chci posoudit některé metody, které mohou být použity při vypracování filozofie. Co se týká metodologie, tak výchozí bod analýzy spočívá v tom, že teorie je metoda, a libovolná, konkrétní metoda je použitelná pro teorie odpovídajícího druhu. ... Filozofie je těžký předmět, který od dob Platóna až do dneška staví před myslitele specifické a těžko řešitelné problémy“ ([19], 283-284).

V Evropě je filozofie stále ještě příliš poznamenána antropologickým zájmem, provázeným odvratem od přírody. Všechny známky však ukazují, že nejbližší budoucnost teprve provede revizi tohoto jednostranného zaměření.

Domnívám se, že význam Whiteheadovy filozofie bude objeven v blízké budoucnosti.

LITERATURA

- [1] LOWE, V.: Alfred North Whitehead. The Man and His Work. I.: 1861 to 1910. Baltimore 1985.
- [2] WHITEHEAD, A. N.: Essays on Science and Philosophy. New York, Philosophical Library 1948.
- [3] NORTHROP, F., GROSS, W. (eds.): Alfred North Whitehead. An Anthology. New York 1953.
- [4] WHITEHEAD, A. N.: Process and Reality. Part 5, Chap. II, God and the World. Cambridge, Macmillan Publishing Co., Inc. 1929.
- [5] WOLF-GAZO, E.: Alfred North Whitehead. In: Klassiker der Naturphilosophie. Hrsg. von Margot Fleischer, Darmstadt. Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1991.
- [6] LECLECK, I. (ed.): The Relevance of Whitehead. London 1961.
- [7] KISSEL, M. A.: J. Mc Taggart i jeho koncepcija dialektiky. In: Vestnik Leningradskogo universiteta, No. 5, 1963, č.1.
- [8] BOSANQUET, B.: Logic or the Morphology of Knowledge. London 1911, vol.II.
- [9] BRADLEY, F. H.: Appearance and Reality. Oxford 1969.
- [10] ALEXANDER, S.: The Basis of Realism. In: Proceedings of the British Academy, London 1914, vol. VI.
- [11] RUSSELL, B. A. W.: The Analysis of Matter. New York 1954.
- [12] HEIDEGGER, M.: Parmenidés. In: Gesamtausgabe 54. Frankfurt/Main 1982.
- [13] HOBBS, T.: Izbrannyye proizvedeniya. Moskva, T.1 1964.
- [14] KUNTZ, P. G.: Alfred North Whitehead. Boston 1984.
- [15] TANAKA, Y.: Einstein and Whitehead. The Principle of Relativity Reconsidered. In: Historia Scientiarum. March 1987, No. 32.
- [16] GRUNBAUM, A.: Filozofskie problemy prostranstva i vremeni. Moskva 1969.
- [17] WHITEHEAD, A. N.: The Aims of Education and other Essays. New York 1967.
- [18] HEJDÁNEK, L., MAREK, F.: A. N. Whitehead - Matematika a dobro a jiné eseje. Praha, Váhy 1970.
- [19] WHITEHEAD, A. N.: Adventures of Ideas. London 1933.

Miroslav Šapík

Katedra společenských věd PF JU

Kněžská 35

370 15 České Budějovice

ČR